

Журнальні видання України 1917—1920 років як джерело історії української преси

Олена Орлик,
старший науковий співробітник
Державного архіву друку
Книжкової палати України

Розвиток і становлення українських журналів йшов у нерозривному зв'язку з розвитком української культури. В Україні, особливо в тій її частині, яка перебувала під владою Росії, склалися вкрай несприятливі умови не тільки для розвитку науки, а й взагалі для існування української культури. Тому-то періодика відіграла значну роль у відродженні національного самовизначення, національного об'єднання, що було таким важливим в умовах тривалої бездержавності та мовної ізоляції.

Останні роки принесли багато нового в розумінні суспільних і культурних процесів, розставили потрібні акценти на подіях минулого, внаслідок відкриття для широкого загалу забутих чи маловідомих імен і фактів та завдяки інтенсивному входженню українського суспільства, науки у світовий контекст.

Повернулися в українську культуру імена редакторів та видавців — М. Грушевського, І. Огієнка, І. Свенціцького та інших дослідників, чий найкращі, найґрунтовніші праці припали на 20-ті роки ХХ ст. — "зоряний час" української періодики.

Упродовж 1917—1920 років урядові структури України (Центральна Рада, уряд гетьмана П. Скоропадського, Директорії УНР) шляхом видання законів, постанов, інструкцій тощо допомагали організації самого процесу видання журналів, здійснювали облік та контроль над пресою. Скасування будь-яких обмежень та заборон щодо української преси, яке відбулося після 1917 року, відкрило шлях до вільного та бурхливого її розвитку. Відновлювали свою роботу деякі дореволюційні видання і почали друкуватись у великій кількості нові журнали. Отже, основними чинниками розвитку української періодики досліджуваного періоду були: зміна політичного ладу — утворення в Україні національної держави, яка в різних формах продовжувала існувати з 1917 до 1920 року; конкретні історичні події (революції, українізація, індустріалізація та інші); суспільна потреба у друкованій національній періодиці; читацький попит, який визначався запитами читацької аудиторії та необхідністю задовольняти інформаційні потреби суспільства; цілеспрямоване запровадження освіти рідною мовою на державному рівні [1].

Українська Центральна Рада, яка заклала основи будівництва політичного, суспільного та економічного ладу незалежної України, приділяла періодиці значну увагу, оскільки вона мала стати одним із засобів відродження українського народу, джерелом формування національної і громадської свідомості та піднесення освітнього рівня.

Втілюючи в життя ідеї розвитку преси, Голова УЦР М. Грушевський підготував "Законопроект про обов'язкову надсилку друкарнями всіх видань" (жовтень, 1917), "Законопроект про утворення Української національної бібліотеки", які згодом були затверджені. Книги і пресу перший президент Української держави трактував як показник державного інформаційного середовища, культурного розвитку країни.

1917 роком датується і час заснування Державного архіву друку України на базі бібліотечно-архівного відділу. "Зібрані в Бібліотеку-Архів видання зберігаються для майбутніх істориків, які скористаються ними для вивчення сучасного життя України", — йшлося в Акті-заклику Генерального Секретаріату Просвіти, опублікованого 28 листопада 1917 року в "Газеті Гадяцького земства". 24 січня 1919 року була утворена Головна Книжна палата, структурним підрозділом якої став бібліотечно-архівний відділ. Ось уже упродовж майже 90 років основними напрямками діяльності цієї установи є створення, збереження і зберігання повного фонду друкованої продукції України, що формується на основі обов'язкового примірника.

Українська революція сприяла активізації діяльності таких видавничих осередків, як: "Час", "Дзвін", "Вік", "Криниця", "Друкар", а також утворенню нових — "Вернигора", "Серп і молот", "Шкільна освіта", "Українська школа", "Січ", появі приватних видавництв, зокрема М. Грушевського, М. Грінченкової, В. Резніченка, Є. Череповського та інших урядових та громадських установ, що здійснювали інтенсивне видання друкованої продукції українською мовою.

Київське видавництво "Вік" (1894—1919) було одним із чотирьох найбільших тогочасних видавництв і, маючи реальний вплив на широкі читацькі кола, зробило значний внесок у підвищення національної самосвідомості українського громадянства. "Вік" друкував такі тогочасні часописи, що видавалися безпосередньо на території сучасної України: "Киевская старина" (з 1907 — "Україна"), "Літературно-Науковий вісник", "Рада" та деякі інші.

Саме в окреслений період виходять і активно функціонують спеціалізовані бібліологічні та загальнонаукові видання ("Книгарь", "Літературно-Науковий вісник", "Україна"), які розповідали про здобутки у видавничій галузі, обговорювали професійні проблеми, вміщували фахові рецензії на нові публікації і таким чином формували громадську думку довкола літературного явища. Вперше на сторінках часописів оприлюднювали соціально-економічні наслідки видавничої діяльності, почали застосовувати фахову видавничу термінологію.

"Книгарь" (1917—1920) згуртував довколо себе високофахівний авторський колектив: С. Петлюру, С. Єфремова, С. Русова, С. Сірополька, Л. Старицьку-Черняхівську, Д. Дорошенку, М. Левицького, О. Кошиця, його редакторами були — В. Королів-Старий та М. Зеров.

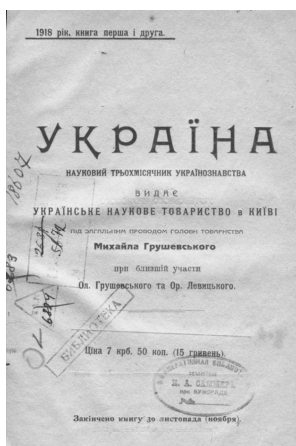
У вересні 1917 року в Києві виходить перша книжка журналу, який видає товариство "Час". На його сторінках з'являється низка цінних статей на теми книгознавства, журналістики й літератури: "З історії книги на Україні" В. Модзалевського, "Свято книги" Г. Дмитренка, "Загальні принципи технічної організації бібліотеки", "Завдання української журналістичної бібліографії" С. Кондри, "Кольорові папери" К. Широцького, "Україна в освітленні європейської преси" Г. Гасенка, "Українська преса в Америці" А. Яриновича та інші. За радянської доби позитивний досвід у га-

лузі журнальної періодики, накопичений за часів Української Народної Республіки, об'єктивно не вивчався, оскільки документи тих часів зберігалися в архівах сумнозвісних спецфондів [2].

Український щомісячник літератури, науки й громадського життя "Літературно-Науковий вісник", заснований з нагоди століття національного відродження, пропагував ідеї самобутності українського народу, української державності, прилучення до кола європейських народів. І. Франко вбачав у виході місячника "факт дуже великої ваги для нашого національного освідомлення, факт, задля якого варто посвятити не одне смілише, свободніше слово" [3]. Журнал

друкував оригінальну белетристику (поезії, повісті, оповідання, драми, мемуари), переклади зі світової літератури, публіцистику (у першу чергу — літературознавчі, наукові та суспільно-політичні статті, огляди, рецензії), його матеріали мали яскраво виражений народознавчий характер. У київський період (1917—1920) журнал очолював М. Грушевський (спочатку — як редактор, пізніше — як шеф-редактор). До редколегії входили Ф. Красицький, М. Євшан, О. Кобилянська, М. Павловський, О. Левицький, В. Леонтович, О. Олесь та інші. Перша книга часопису виходить у липні 1917 року М. Грушевський від імені редколегії проголосив, що "Революція 1917 року виявила відсутність концептуальних праць, які б вказували шляхи зміни політичного й соціального устрою в Україні". На сторінках журналу М. Грушевський друкує праці "Якої ми хочемо автономії й федерації", "Хто такі українці й чого вони хочуть", "Звідки пішло Українство і до чого воно йде", в яких оперативно осмислює важкий політичний момент для України [4]. Зберігся в Держархіві друку Книжкової палати України випуск 1919 року з чотирьох книжок, де в примітках від редакції читаємо: "Ся книжка "Літературно-Наукового Вісника" складалася й друкувалася в надзвичайно скрутних умовах, під час майже загальної руїни нашого культурного життя. Через такі обставини, коли Редакція не мала жодної змоги добути навіть необхідну кількість паперу, 74 том "Літературно-Наукового Вісника" — за квітень, травень і червень — доводиться випускати одною книгою і з великим запізненням".

Цікава історія видання журналу "Україна". Вперше виданий у 1907 році щомісячник української інтелігенції був спадкоємцем "Киевской старины". Редакція журналу ставила на меті надати виданню "більш національний характер". Друге життя журналу пов'язане з роботою Українського Наукового Товариства в Києві. Квартальник, названий "Україна", як орган українознавства, почав виходити у 1914 році під безпосереднім проводом М. Грушевського. В Держархіві друку нашої

установи зберігається видання 1918 року. У ньому, крім праці М. Грушевського "Сучасне українське народознавство", було надруковано низку цінних розвідок, оглядів, критичних заміток (Д. Багалій, В. Данилевич, М. Марковський). Загальне уявлення про журнал дає вже назва його відділів — статті

й розвідки з історії, археології, економіки, фольклористики, етнографії, мови, літератури, мистецтва, краєзнавства України; матеріали і документи з короткими коментарями (спогади, листування, недруковані літературні твори з громадського і культурного життя XIX і початку XX століть; критика та бібліографія, наукова хроніка, некрологи). Деякі випуски були присвячені окремим визначним діячам культури і літератури — Т. Шевченкові, М. Костомарову, П. Кулішеві, М. Максимовичу, І. Франкові, О. Лазаревському, М. Драгоманову, В. Антоновичу, П. Тютковському, важливим подіям в історії України (Коліївщина, Кирило-Мефодіївське братство; революція 1905 року), регіональним країнам.

Не зайвим буде й назвати співробітників часопису різних років: М. Василенко, М. Возняк, О. Гермайзе, В. Дорошенко, В. Жигецький, І. Каманін, П. Клепатський, К. Коперницький, І. Крип'якевич, О. Левицький, М. Макаренко, К. Михальчук, В. Міяковський, М. Мочульський, В. Новицький, О. Новицький, Є. Онацький, В. Перенц, М. Петровський, В. Романовський, О. Рябінін-Склярєвський, Ф. Савченко, О. Синявський, К. Студинський, М. Ткаченко, П. Тутковський, В. Щербина, В. Юркевич [3]. 1918 року видання журналу знову припинилося, щоб відновитися вже за нових обставин і умов¹.

Журнал "Україна" займав значне місце у діяльності Українського наукового товариства, заснованого в 1907 році. Доречно зазначити, що серед співробітників "України" було чимало членів цього товариства. Серед його засновників — М. Грушевський (голова), О. Левицький, В. Науменко, В. Щербина І. Стешенко та інші. Українське наукове товариство провадило значну наукову й видавничу роботу. Важливим стало його рішення про визнання української мови як основної в діяльності. Були організовані три секції, а саме: історична, філологічна та математично-природничка. При секціях створили організаційні органи — комісії: етнографічна й мовна. У 1917—1920 роках фактично працювали такі секції: історична, філологічна, етнографічна, економічна, археологічна, мистецька, медична, технічна та природничка [5]. У фондах Держархіву друку зберігаються "Збірник медичної секції Українського наукового товариства" (1918), "Вісті природничої секції Українського наукового товариства" (1919). "Вісті природничої секції" об'єднували науковців, досліджували довкілля України, сприяли розвитку українського природознавства в школах, пробуджували цікавість до природи серед громадян, піднімали питання охорони навколишнього середовища.

Робота секцій Українського наукового товариства тісно пов'язана з Українським державним університетом (1917—1920) та Українською академією (окремі секції Наукового товариства були прилучені до Української академії наук (УАН). 14 листопада 1918 року гетьман П. Скоропадський затвердив закон про заснування Української академії наук у Києві. Її очолив член Російської академії наук, видатний учений і український патріот В. Вернадський, незмінним секретарем був А. Кримський. Як найвища українська наукова установа Академія ставила собі на меті, окрім загальних наукових завдань, вивчати сучасне й минуле української землі та народу, налагоджувати випуски періодичних видань.

Особливу увагу треба приділити виданню видавництва Київського університету Св. Володимира "Университетские известия". За науковою, інформаційною насиченістю, обсягом джерельного матеріалу, різноманітними статистичними даними, дослідницькими відкриттями це було справді унікальне видання. В одному окремому випуску вміщалися цілі книги — підручники, монографії, розлогі звіти. "Университетские известия" невпинно, з місяця в місяць — майже шістьдесят років — приходили до читача аж до 1915 року.

¹ Про це йтиметься у наступній публікації.

З 1916 по 1919 рік випуски ставали нерегулярними, все частіше "спареними", гіршою була якість поліграфічного друку. Надалі випуск "Университетских известий" назавжди припинився. В Держархіві друку є видання за 1917—1919 роки, а також ще одне видання друкарні Університета Св. Володимира "Записки Киевського общества естествоиспытателей" (1917).

Збереглося чимало журналів, присвячених питанню освітнього і педагогічного характеру. Всеукраїнська Учительська Спілка з вересня 1917 по 1919 рік у Києві за активної участі С. Русової, С. Черкасенка, Я. Чепіги, О. Дорошкевича видавала свій щомісячник під назвою "Вільна Українська Школа", що продовжував традицію і завдання свого попередника з передвоєнних часів, — журналу "Світло". В Харкові упродовж 1918—1919 років виходив журнал "Внешкольное просвещение", в Чернігові в 1919 — "Просвещение", у Києві (1919—1920) — "Народное просвещение", "Пролетарська освіта".

У Кам'янці-Подільському губернська народна управа в 1918—1919 роках видавала журнал "Освіта", який виходив за редакцією працівників відділу позашкільної освіти М. Ільїнського (1918—1919, ч. 2), С. Кондрацького (1919, ч. 3—7). Редакційний колектив окреслив програму видання, важливими пунктами якої були: "1) Широке розроблювання теоретичних та практичних питань народньої освіти та виховання. 2) Об'єднання всіх учителів і діячів народньої освіти Поділля й поза межами його. 3) Інформування про стан школи й вчителя, про діяльність земств та міст, що до освіти, про діяльність "Просвіти", спілок учительських та інших освітніх установ"². Ці завдання послідовно реалізувалися у низці матеріалів, авторами яких були педагоги та науковці — А. Животко, В. Біднов, А. Воронець, В. Фугалевич та ін. "Освіта" набула популярності серед педагогічних працівників [6].

Упродовж 1917—1919 років виходить літературно-науковий щомісячник під назвою "Шлях". На початку він друкувався в Москві (чотири числа) за редакцією Хв. Коломійченка, а потім у Києві. У вступному слові редакція заявила, що "ніколи в історії не було так повно поставлено перед Українським Народом огнене питання: бути чи не бути". А тому "поширення, звищення і розквіт рідної культури на початках самостійності України при федеративній згоді з іншими країнами — все це мусить об'єднувати українців як всенародне гасло". Серед співробітників назвемо тут хоч М. Вороного, О. Олеса, Г. Чупринку, Х. Алчевську, О. Кобилянську, М. Шаповала, П. Тичину, М. Рильського, які виступили з прозовими та поетичними творами. Тут уміщувалися статті на теми мистецтва (О. Агієнка, Б. Підгорецького), літературні (М. Сріблянського, М. Шаповала, охорони історії пам'яток (М. Біляшевського). З публіцистичними статтями виступили О. Ковалевський, А. Товкачевський, який у статті "Наші сусіди і ми" продовжив і розвинув думки, порушені ним ще в "Українській Хаті" (1914) у статті під назвою "Великороси та ми".

У 1918 році за редакцією П. Зайцева у Києві друкується історичний журнал під назвою "Наше минуле". Задум про його видання виник роком раніше у наукових, літературних, культурних діячів, котрі гуртувалися навколо видавничого товариства "Друкар", восени 1917 року воно було переведено з Петербурга. В журналі знайшли місце цінні праці та розвідки з історії України, письменства, культури і мистецтва, спомини та листування, матеріали з побуту та з історії національно-політичного руху. Перше число вийшло у світ у серпні 1918 р. на 13 аркушах накладом в 6500 примірників. Усього у перший рік його виходу було надруковано три книжки по 13—15 аркушів кожна. З них друге число видане в кількості 5000 примірників. Участь у підготовці журналу до

друку взяли найвидатніші наукові й літературні сили того часу. Обкладинку виконав Юрій Нарбут. Наступна (подвійна) книжка з'явилася на початку 1919 р. у кількості 4500 примірників. У цьому випуску надруковано низку праць шевченкознавців П. Зайцева, П. Филиповича, С. Єфремова та інших. Тут же опубліковано текст часопису "Помийниця" (1863), згадку про "Киевский телеграф", автобіографію М. Шрага та інше. "Архів літературний" подавав літературні матеріали, листування, матеріали щодо чинності цензури, а "Архів історичний" — архіви російських цивільних і військових урядів, що стосуються українського руху тощо [4].

У 1919 році в Києві виходив ще один історичний журнал "Українська старовина", який видавала Комісія охорони пам'яток старовини і мистецтв при Головному управлінні мистецтв і національної культури. Тут висвітлювали питання музейної, бібліотечної, архівної справи, стан української культури і мистецтв в часи Гетьманщини, Директорії, більшовиків.

З'явилися часописи для молоді — студентів ("Стерно", 1917), середньошкільні ("Каменярь", 1918 у Києві). Прилучке Товариство "Просвіта" в 1919 році видавало літературно-науковий щомісячник української молоді Прилуччини "Гасло". Виходили й праці медичних наукових установ: "Харківський медичний журнал" (1917, Харківське медичне товариство), "Защитные рефлексы" та "Работы из клиники нервных и душевных болезней" (1918, Харківський жіночий медичний інститут), двотижневик за редакцією Є. Лукасевича "Українські Медичні Вісті" (1918, Всеукраїнська спілка лікарів у Києві). З 1919 р. профспілка лікарів міста Харкова починала видавати щотижневик "Врачебное дело", а роком перед тим товариство "Час" — український двотижневий часопис громадсько-правового життя "Закон і право" (1918, Київ). Тоді ж побачив світ правничий часопис "Право и жизнь".

Побудова Української держави дала поштовх для створення нових видів журналів — офіційного, урядового, військового. До військових часописів національно-патріотичного спрямування належать журнали 1917—1920 років: "Вісті Київського Виконавчого комітету при Губерніяльному Комісарові Тимчасового

Уряду" (1917), "Вістник Українського відділу народного комісаріату справ національних" (1918), "Військово-науковий вістник Генерального штабу" (УНР, 1918), "Військовий журнал" (1919), "Красный офицер" (1919), до офіційних — "Вістник Волинського губерніяльного комісара" (Директорія УНР, 1919), до урядових — "Вістник Державних Законів для всіх земель УНР" (1919), "Вістник Міністерства земельних справ УНР" (1919).

Виходило також чимало журналів, присвячених питанням сільського господарства: "Хлібороб" (1917), "Хлібороб-кооператор" (1918), "Село" (1919). Справам агрономічним присвячував свої сторінки "Вістник Громадської Агрономії", що його з 1918 року почав видавати Всеукраїнський

² У цій та інших цитатах збережено тогочасний правопис.

Союз Земства (редактор В. Мацієвич), "Агрономический журнал" (1917), який заснувало Харківське товариство сільського господарства.

Релігійну тематику висвітлював щотижневик "Віра й Держава або Свободное слово християнина" (1918). Почали друкуватися "Театральная жизнь" (1918), "Харьковский зритель" (1919).

Журнал "Мистецтво", що виходить в 1919 році у Києві за редакцією Г. Михайличенка та М. Семенка, засновано групою українських літераторів, які ставили собі за мету обґрунтувати позицію "пролетарського мистецтва" і водночас дати зразки нового поетичного стилю.

Культурно-освітня управа Кам'янець-Подільського в 1919 році видавала журнал "Прапор України". У квітні 1919 року побачив світ літературно-мистецький журнал-щомісячник "Музагет", в якому взяли участь переважно символисти як літературно-мистецька група. Всеукраїнська музична комісія відділу мистецтв Наркомпросу в 1919 році випускала "Музыкальный вестник". Гумористично-сатиричний тип видань представлений двотижневиком "Гедзь" (1918).

Значного розвитку в період української революції набули видання кооперативних та інших професійних організацій. Згадаймо хоча б такі її органи, як щомісячник "Українська кооперація", що видавалася в Києві 1918 року Українським Центральним Кооперативним Комітетом, "Кооперативна зоря" (Київ), двотижневик сільсько-господарської кооперації "Сільський господар" та інші. Громадсько-кооперативний журнал "Громада" (1919) — журнал змішаного типу, який уміщував низку статей з історії й практики кооперативного руху та літературний й науковий матеріал, статті на теми громадського життя.

За своєю періодичністю, в більшості випадків це були щомісячники, виходили також двомісячники, щотижневики та двотижневики. Професійний рівень деяких з цих видань був не дуже високий, а самі журнали малотиражні й виходили недовго, однак вони відіграли значну роль у державотворчому та національно-культурному процесах в Україні.

Заснування та розвиток нових радянських журналів у період 1919—1920 років проходили одночасно із закриттям некоммуністичних видань, рішучою ліквідацією національної української преси під виглядом боротьби з буржуазією та контрреволюцією. Запровадження класового підходу до формування тематико-типологічної структури журнального репертуару спрямовувалося на вилучення із вжитку українців надбань національної і світової культури, що призводило до денационалізації українського інформаційного середовища. Перші спроби більшовиків щодо встановлення контролю над видавничою діяльністю та розповсюдження преси мали місце ще у грудні 1917 року, коли у Харкові був створений Народний комісаріат у справах освіти. До його компетенції входило керівництво виданням книжок, журналів, газет, а згодом і перша радянська цензура друку в Україні. Утворення Всеукраїдаву було спробою поставити під жорсткий державний контроль видання преси.

У фондах Книжкової палати України зберігається щоденне двомовне (українською і російською) видання "Комуніст" ("Коммунист"), яке в 1919 році почали випускати Центральний та Харківський комітети КП(б) України.

Після остаточного встановлення радянської влади матеріально-технічна база друкарень, видавництва, підприємств поліграфічних та паперового виробництва створювалася

шляхом націоналізації, реквізиції та експропріації раніше існуючих. Спостерігалось подальше удержавлення преси, її монополізація. Створення в Харкові Українського центрального агентства із постачання та розповсюдження творів друку (Укрцентраг) започаткувало політику жорсткої централізації всієї видавничої діяльності.

У результаті проведеного дослідження фонду журнальних видань Держархіву друку Книжкової палати України було встановлено 204 раніше існуючих назв за 1917—1920 роки. Українські журнали цього періоду можна умовно поділити на такі тематичні групи: офіційна (20 видань), громадсько-політична, (партійна: соціалістична (1), більшовицька (14); позапартійна (6), військова (7), фахова (24), літературно-наукова (13), економічно-кооперативна (48), просвітницька (8), культурно-громадська (8), галузева (31), сільськогосподарська (12), дитяча (2), мистецька (5), сатирично-гумористична (1), релігійна (4). Виявлено лакуни у комплектах журналів, які виникли через нестабільність політичних подій, що відбувалися в Україні (часта зміна влади, громадянська війна), а згодом політику заборони та вилучення українських видань загалом, періодики зокрема, з відкритих фондів.

Українські журнальні видання здатні задовольнити інформаційні, наукові, загальноосвітні та інші читацькі потреби.

Період зародження і розвитку україномовних журналів (1917—1920 роки) — це найтяжча, найдраматичніша, найзаплутаніша доба в історії української преси. Фатальні політичні й соціально-економічні потрясіння, викликані Лютневою революцією і жовтневими подіями 1917 року, тріумфом і трагедією Української революції, страшними наслідками масових репресій у роки радянської влади — все це збіднювало просвітницьку, освітню й наукові галузі, руйнувало те, що протягом десятиліть вбирало в себе і формувало на віки найцінніше для народу — інтелект нації. Визвольний рух, що охопив Україну в 1917 році, пробудив національну свідомість не в останню чергу завдяки українській періодиці, пріоритетними напрямками якої були національне відродження, створення інформаційного середовища засобами друку. Гостра потреба в українському друкованому слові сприяла розквіту періодичних видань як культурного феномена. Такий позитивний досвід, накопичений за часів Української Народної Республіки, буде ще довгі роки слугувати нащадкам.

Список використаної літератури

1. Коваль Т. В. Журнали України 1917—1928 рр. у фонді Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського як історико-книгознавче джерело : автореф. дис. ... канд. іст. наук ; Коваль Тетяна Володимирівна ; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. — К. : 1998. — С. 18.
2. Животко А. Історія української преси. — К. : НВЦ "Наша культура і наука", 1999. — С. 360.
3. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. — К. : Наук. думка, 1984. — Т. 34. — С. 473.
4. Шаповал Ю. Г. "Літературно-Науковий Вістник" (1898—1932 рр.): творення державницької ідеології українства. — Львів : Львів. обл. книжкова друкарня, 2002. — С. 182—196.
5. Грушевський М. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук в 1914—1923 рр.// Україна. —1924. — Кн. 4. — С. 180—188.
6. Чубай У. Українські періодичні видання м. Кам'янець-Подільського (1919—1920 рр.): структурно-тематична характеристика // Зб. пр. Наук.-дослід. центру періодики. — 2006. — Вип. 14. — С. 85.